

LBRIS

We know
books

LUDWIG FEUERBACH

Feuerbach și antropologia religiei

Mario Farina

LITERA

București
2021

Introducere	7
Moștenirea lui Hegel	11
Sfârșitul unei epoci	11
Împărțirea școlii lui Hegel	22
Poziția lui Feuerbach	28
De la teologie la critica filosofică	33
Maturizarea lui Feuerbach, între teologie și filosofie	33
Moartea și nemurirea	39
Gânduri despre moarte și nemurire	47
Misiunea filosofiei	51
Critica lui Hegel	56
Pentru o critică a filosofiei hegeliene	61
Critica religiei (I): <i>Esența creștinismului</i>	63
Omul	64
<i>Esența creștinismului (I)</i>	66
Religia	71
<i>Esența creștinismului (II)</i>	74
Creștinismul	77

Noua filosofie	83
Reforma filosofiei	84
Teze provizorii pentru o reformă a filosofiei	92
Filosofia viitorului	93
Principii ale filosofiei viitorului	100

Critica religiei (II): esență și geneză 103

<i>Esența religiei</i>	105
Esența religiei	115
Religie și necesitate: <i>Teogonia</i>	116
Teogonia, conform surselor Antichității clasice, ebraice și creștine	118
Chestiunea materialismului	121

<i>Bibliografie</i>	127
<i>Cronologie</i>	133
<i>Indice de nume</i>	141

Moștenirea lui Hegel

Sfârșitul unei epoci

„Vreau să-mi stăpânesc sufletul și să-ți povestesc pe scurt ce s-a întâmplat“, spune Marie von Tucher, soția lui Hegel, într-o îndurerată scrisoare către Christine, sora filosofului. Cu câteva zile înainte, pe 14 noiembrie 1832, în casa lui din Berlin, se stinsese Georg Wilhelm Friedrich Hegel. „Am îngenuncheat lângă patul lui și i-am ascultat răsuflarea“, continuă văduva, „erau desprinderea și transfigurarea, prin somnul morții, a unui suflet ales!“ Un spirit ales care „acum odihnește în locul pe care el însuși îl alesese, [...] lângă mormântul lui Solger și lângă cel al lui Fichte“. Moartea lui Hegel lăsase o amprentă puternică, mai ales asupra studenților universitari și a lumii culturii în general. Un cronicar al vremii, Varnhagen von Ense, îi scrie dramaturgului și poetului Ludwig Robert, la două zile de la dispariția marelui filosof. Scrisoarea are un ton consolator față de Hegel și spune că „moartea lui a fost pe cât de norocoasă poate fi o moarte“,

pentru că a avut loc în somn. „Dar pentru noi“, adaugă, „s-a deschis un gol teribil! Implacabil, continuă să se lărgească tot mai mult pe măsură ce ne uităm înăuntrul lui.“ Iar motivul este enunțat imediat: „El era cu adevărat cheia de boltă a acestei universalități. Pe el se rezema caracterul științific al oricărui lucru, în el totul își găsea fermitatea și punctul de sprijin.“ Din aceste cuvinte înțelegem cât de iminentă urma să fie o destrămare intelectuală, împotriva căreia numai Hegel luptase. „Acum totul amenință să se prăbușească. A dispărut legătura care unea gândirea cea mai profundă și universală cu cea mai extraordinară cunoaștere din toate domeniile cunoașterii empirice.“

Din aceste puține rânduri intuim limpede ce speranță și importanță încredințase cultura germană filosofului născut la Stuttgart în 1775. Hegel ridicase un edificiu urieșesc pentru știință, iar acum, că autorul său dispăruse, edificiul părea gata să se fărâmițeze. „Ce ne rămâne“, continuă scrisoarea pe care am citat-o adineauri, „este singularitatea risipită, care trebuie să se angajeze să caute relații la un nivel superior, dar care cu greu va izbuti ce-și propune.“³

A fost destinul acestei impresii de prăbușire iminentă să devină și mai acută cinci luni mai târziu, când, în martie 1832, a dispărut un alt uriaș al culturii germane din acei ani, Goethe, care a primit cinstea ca întreaga epocă ce cuprinde ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea până la primele trei decenii ale secolului al XIX-lea să fie denumită *Goetheszeit*. Cu Hegel și Goethe dispăreau, așadar, adevăratele duhuri călăuzitoare ale unei întregi etape intelectuale europene, care începuse chiar în

³ Pentru cele două scrisori, vezi neprețuita biografie hegeliană publicată la puțin peste un deceniu de la moartea filosofului: K. Rosenkranz, *Vita di Hegel*, trad. it. de R. Bodei, Milano, 1974, pp. 438–443.

Ludwig Feuerbach

Germania în perioada dintre publicarea *Suferințelor tânărului Werther* și *Critica rațiunii pure* a lui Kant și care se încheia cu ultima ediție din *Enciclopedia* lui Hegel, din 1830.

Fermitatea, punctul de sprijin, caracterul științific al oricărui lucru, care, așa cum am văzut, păreau strâns legate de Hegel, derivau tocmai din opera sa cea mai discutată, *Enciclopedia științelor filozofice*, publicată la Heidelberg în 1817. Era vorba despre atât de mult râvnitul sistem al filosofiei, cel al figurii totale și omniprezente în căutarea căreia plecase filosofia clasică germană încă de la începuturile sale. „Sub cârmuirea rațiunii“, scrie Kant

în ultimele pagini ale *Criticii rațiunii pure*, „cunoștințele noastre în genere nu trebuie să constituie o rapsodie, ci un sistem.“ Apoi, sistemul este definit drept „unitatea diverselor cunoștințe sub o Idee“⁴. În loc să oprească efervescența filosofiei germane, năzuința kantiană de a construi un sistem, alcătuită din cele trei *Critici* scrise între 1781 și 1790, a avut efectul opus. Idealismul poate fi înțeles în ansamblul său drept marea tentativă de a reuni ceea ce Kant, prin sistem, separase. Cunoașterea lumii și cunoașterea moralei erau călăuzite din nou spre un unic principiu sistematic, astfel urmau să descopere principiile de pe urmă ale ideii invocate de Kant în definirea sistemului.

Conform unei scheme de manual, filosofia germană evoluează în bună parte conform unui itinerar care de la Kant conduce până la Hegel, trecând prin etapele intermediare Fichte și Schelling: *De la Kant la Hegel* este, de fapt, titlul uneia dintre primele și cele mai influente lucrări de istorie a filosofiei germane, unde se spune că „în acest interval de timp relativ scurt și-a găsit împlinirea o mișcare intelectuală care nu are egal în istoria umanității“⁵. Dacă această schemă de interpretare prezintă, fără îndoială, lacune istoriografice care riscă să piardă din vedere specificitatea fiecăruia dintre autorii prezentați drept simple etape ale unui parcurs ideal, trebuie să-i recunoaștem o anumită eficiență explicativă. În anii '30, în Germania, părea efectiv că Hegel rezolvase mare parte dintre problemele pe care și le pusese întreaga școală germană de filosofie și, odată cu moartea lui, exista puternica impresie că e nevoie de cineva care să preia frâiele

⁴ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, trad. Nicolae Bagdasar și Elena Mosiuc, ed. a III-a, îngrijită de Ilie Pârțu, Editura Iri, București, 1998, p. 314.

⁵ R. Kroner, *Von Kant bis Hegel*, vol. 1, Tübingen, 1921, p. 1.

gândirii, în caz contrar ajungându-se la dizolvarea și prăbușirea caracterului științific despre care am spus deja că se prefigura.

Ca să înțelegem care au fost victoriile la care ajunsese Hegel și care îl făceau autorul de referință pentru o întreagă generație de intelectuali, trebuie să ne cufundăm, chiar și pe scurt, în gândirea sa.

Cum am spus deja, înainte de orice, Hegel „este singurul dintre filosofii «clasici» germani care ne-a lăsat un sistem filosofic definitivat și dezvoltat cuprins într-un singur volum”⁶. Și nu era puțin lucru, dată fiind tensiunea ajungerii la un sistem care străbătuse întreaga gândire din Germania. În *Enciclopedia* hegeliană se percepea o mare fermitate, ca și cum autorul ar fi soluționat în mod coerent un ciclu întreg de probleme. Hegel oferise gândirii un sistem definitiv, un unic volum în care pornea de la un principiu prim pentru a deduce în mod genetic din el întreaga structură a gândirii umane. Așa cum vom vedea, tocmai sistemul va fi în același timp succesul și povara gândirii lui Hegel în ansamblul ei. Scriitorul austriac Robert Musil, în *Omul fără însușiri*, va explica foarte bine această atracție și repulsie a culturii de limbă germană pentru gândirea sistematică, atunci când protagonistul romanului spune că „filozofii sunt oameni ai violenței, care nu au la dispoziție armate, și atunci își supun lumea închizând-o într-un sistem”⁷.

În primul rând, era corect să fie denumit sistemul. Dar sistemul, în gândirea hegeliană, se poziționează în centrul a două drumuri: unul care conduce chiar la sistem, celălalt care, pornind de la sistem, conduce spre dezvoltări viitoare. Astfel, sistemul poate

⁶ C. Cesa, *Introduzione*, în G.W.F. Hegel, *Enciclopedia delle scienze filosofiche in compendio*, Roma-Bari, 2002, pp. XI-XII.

⁷ Robert Musil, *Omul fără însușiri*, trad. Mircea Ivănescu, Humanitas, București, 2018, p. 248.

fi înțeles drept punct de sprijin pentru contribuția hegeliană la filosofie, care însă nu se încheie în construirea *Enciclopediei*.

Fără îndoială, primul drum, cel care conduce spre sistem, este reprezentat de poate cea mai celebră dintre operele hegeliene: *Fenomenologia spiritului*. Cartea, publicată în 1807 și care trebuia inițial să poarte titlul de *Știința experienței conștiinței*, reprezintă chestiunea așa-numitei „conștiințe naturale care împinge către cunoaștere“, cum citim în *Introducere*⁸. Este vorba despre itinerarul unei conștiințe comune, condiționată, încă, de propria postură de dependență față de mediu și natură, care se înalță spre cunoaștere. Iar parcursul său Hegel îl definește, folosind una dintre cele mai pregnante metafore din întreaga lucrare, drept „drum al *îndoielii* sau, mai precis, drum al disperării“⁹. Într-adevăr, conștiința se va aventura pe un itinerar de-a lungul căruia va dobândi, treptat, o cunoaștere tot mai bogată; dar fiecărei victorii îi va urma o dezamăgire, pentru că poziția pe care conștiința o va fi obținut se va dovedi, de fiecare dată, lacunară, motiv pentru care va trebui din nou negată și depășită. Tocmai negativul va fi numitorul comun al acestei prime mari opere a lui Hegel. Conștiința va duce la bun sfârșit un adevărat „travaliu al negativului“¹⁰, un efort obositor și continuu ce o va conduce la ținta care este cunoașterea absolută.

Însă cunoașterea absolută nu este încă sistemul. Este vorba despre o figură a cunoașterii în care conștiința s-a dezbrăcat de toate condiționările finite care o mai îngreunau și este, în sfârșit, pregătită să înțeleagă știința desfășurată – sistemul. Cunoașterea absolută este, mai ales, o abordare, nu un obiect anume.

⁸ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, trad. Virgil Bogdan, Editura Iri, București, 2000, p. 54.

⁹ *Idem*.

¹⁰ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia dello spirito*, trad. it. de G. Garelli, Torino, 2008, p. 15.

Nu este o figură a lumii, ci un mod complet autonom și lipsit de constrângeri (*ab-solutus*, în adevăratul sens al cuvântului), prin care conștiința se pune la dispoziția cunoașterii. Astfel, ca să folosim o metaforă care ne poate ajuta să-i înțelegem structura, *Fenomenologia* seamănă cu ascensiunea pe un munte, în vârful căruia în sfârșit putem cuprinde cu privirea întreaga panoramă, care este știința desfășurată – sistemul. Așa cum scrie Rosenkranz, *Fenomenologia* este „hotarul“ dintre două concepții diferite despre lume; „spiritul umanității“, ne spune, „se va opri preț de o clipă asupra acestei opere, ca să dea seamă față de sine pentru ceea ce a devenit până atunci“¹¹. Acest caracter de hotar, de clipă, pe care îl posedă victoriile fenomenologice se exprimă într-unul dintre cele mai importante rezultate teoretice ale sale: enunțarea unei contemporaneități, a unui paralelism, între istoricitate și metoda filosofică, lucru pe care se va întemeia întreaga filosofie a lui Hegel.

Țelul acestei *Fenomenologii*, cu alte cuvinte, cunoașterea absolută, „spiritul care știe despre sine că este spirit“, corespunde traseului dureros al „amintirii spiritelor“ trecute, este „conservarea“ lor care „se manifestă la nivel de fenomen prin forma contingenței“; altfel spus, „este istoria“ felului în care etapele umanității au știut să se înțeleagă pe sine. Dar cunoașterea absolută nu e doar aceasta, e și „fațeta organizării lor înțeleasă la nivel conceptual“, cu alte cuvinte: *știința cunoașterii care apare în fenomen*. Unitatea acestor două fațete, istoria și metoda filosofică, este „istoria înțeleasă la nivel conceptual“, este „amintirea și calvarul Spiritului Absolut“, fără de care „el ar fi singuratic, lipsit de viață“¹². Speculația filosofică este, așadar, justificarea,

¹¹ K. Rosenkranz, *Vita di Hegel*, cit., p. 222.

¹² G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, cit., p. 466.

a posteriori, a însăși istoriei filosofiei, privită de-a lungul parcur-
 sului său. Metoda filosofică și istoria se intersectează, iar cea de-a
 doua este manifestarea concretă a celei dintâi. Din acest motiv,
 când conștiința comună vrea să se apropie de cunoaștere, ea tre-
 buie s-o știe din punct de vedere istoric; trecutul, pentru ea, este
 calea preliminară care alcătuiește metoda ei și conștiința „stră-
 bate din nou acest trecut în același fel în care cine studiază o ști-
 ință superioară recapitulează noțiunile preliminare”¹³.

Aceasta e prima cale a gândirii lui Hegel, cea care de la studiul
 anevoios al istoriei ajunge la înțelegerea cunoașterii absolute și
 care, de aici, se poate aventura în cunoașterea sistemului. Acesta
 din urmă, expozițiunea științifică a cunoașterii, necesită, așadar,
 experiența conștiinței pentru a fi cuprins cu mintea. Hegel, dato-
 rită acestei concepții asupra relației dintre cunoașterea științifică
 și istorie, a știut să reproducă imaginea propriei epoci în mod fi-
 losofic: a exprimat-o drept epoca ce se gândește pe sine și pro-
 priile sale structuri. În rest, Hegel cel sistematic din *Principiile*
filosofiei dreptului va spune că „filosofia este timpul său prins în
 gânduri”¹⁴. Calea de a ajunge la ea, adică tocmai *Fenomenologia*,
 e un traseu la sfârșitul căruia „totul depinde de aceasta: „a înțe-
 lege și a exprima adevărul nu ca substanță, ci dimpotrivă, tocmai
 ca subiect”¹⁵. Este vorba despre o cunoaștere în care centrală este
 propria conștiință de sine: o cunoaștere care se cunoaște pe sine
 drept cunoaștere. Acesta este, în cele din urmă, conceptul hege-
 lian al spiritului, așa cum îl definește pentru prima oară în *Feno-*
menologie: „*Eu care este Noi; Noi care este Eu*”¹⁶.

¹³ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia dello spirito*, cit., p. 21.

¹⁴ G.W.F. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, Editura Paideia, 1998.

¹⁵ G.W.F. Hegel, *La fenomenologia dello spirito*, cit., p. 13.

¹⁶ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, cit., p. 111.

Sistemul vrea să fie demonstrația filosofiei care își înțelege propria epocă prin gândire și care, în gândire, reconstituie o imagine completă a propriei epoci. Înțelegem astfel una dintre cele mai cunoscute metafore hegeliene, preluată tot din *Principiile filosofiei dreptului*. Adevărata cunoaștere a epocii se obține atunci când filosofia „își pictează cenușiul pe cenușiu“, semn că figura vitală asupra căreia cunoașterea se aplică „a îmbătrâni și cenușiul ei pe cenușiu, ea nu se lasă întinerită, ci doar cunoscută“; într-adevăr, „bufnița Minervei își ia zborul abia când mijeste amurgul“¹⁷. Sistemul reprezintă conștiința unei configurații a lumii de-acum mature, învechite, care și-a exprimat toate potențialitățile. Aceasta este latura în aparență claustrofobică a sistemului hegelian, faptul că nu permite nici cea mai mică deschidere. Configurația lumii pe care o cunoaște, care poate fi cunoscută, este pictată de filosofie în gri pe un fond gri și, astfel, aceasta poate doar să o cunoască, nu să o facă din nou vitală.

Însă, așa cum am spus, există și un alt drum care marchează în mod decisiv gândirea hegeliană. Este vorba despre drumul care pornește de la sistem și se îndreaptă spre ceva ce deocamdată nu se cunoaște. Acesta e drumul pe care l-a străbătut Hegel în timpul prelegerilor sale. Așa cum a recunoscut un important intelectual italian, în Hegel nu găsim doar bufnița Minervei care se înalță în zbor seara, când jocurile sunt deja făcute. Mai găsim un animal: cârțița spiritului, care supraveghează mereu propriile lucrări de excavare¹⁸. Imaginea este preluată din prelegerile hegeliene despre istoria filosofiei. În aceste prelegeri Hegel scrie că „numai spiritul este progres. Deseori pare că se uită și se pierde“, dar spiritul „lucrează în continuare, lucrează în interior“. Citând

¹⁷ G.W.F. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, cit.

¹⁸ R. Bodei, *La civetta e la talpa. Sistema ed epoca in Hegel*, Bologna, 2014.

apoi cuvintele lui Hamlet al lui Shakespeare, care îi spune duhului tatălui său „că bine zici, sobol bătrân!“, Hegel își amintește că spiritul, „după ce a prins din nou puteri, clatină acum scoarța pământului“. Într-adevăr, există perioade în care scoarța pământului, care în metafora hegeliană corespunde instituțiilor lumii - politice, culturale, artistice, religioase -, este „un edificiu fără suflet și păraginit“, care din pricina presiunii, a săpăturilor sobolului, „se prăbușește, iar spiritul capătă aspectul unei noi tinereți, se încălță cu cizmele de șapte leghe“. În cadrul acestei activități subterane se vede „efortul spiritului de a se cunoaște“, „activitatea de a se găsi pe sine“, care nu este altceva decât „viața spiritului, este spiritul însuși“¹⁹.

Iată, așadar, al doilea drum identificat de Hegel. Sistemul, în acest sens, trebuie să aibă valoare ca instrument interpretativ, hermeneutic s-ar spune astăzi, care să ajute la interpretarea prezentului. Instrumentul bufniței este cel care, cu luciditatea și conștiința sa, trebuie să slujească drept sprijin pentru munca subterană, oarbă, pe bâjbâite, pe care cârțița, netulburată, continuă să o desfășoare. În cadrul prelegerilor, Hegel aprofunda în moduri uneori îndrăznețe tematicile expuse în *Enciclopedia* sa. Sunt prelegeri de antropologie, de filosofie a naturii, de psihologie. Dar mai ales sunt prelegeri care aveau să-l facă celebru și care privesc filosofia istoriei, estetica, filosofia religiei și, în sfârșit, istoria filosofiei. Arta, religia și filosofia sunt singurele discipline realmente istorice sau, mai bine zis, sunt singurele discipline a căror realizare este complet și exclusiv istorică. În comentarea și dezvoltarea acestor discipline - mai ales în comentariile despre

¹⁹ G.W.F. Hegel, *Lezioni sulla storia della filosofia*, vol. IV, trad. it. de E. Codignola și G. Sanna, Florența, 1967, pp. 411 -412.